

ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ ,ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΒΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ
ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΘΕΩΔΩΡΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

ΜΑΡΤΙΟΣ 2019

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	σελ. 4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ. 5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Μεθοδολογία της εργασίας.....	σελ. 7
1.1 Μεθοδολογική Προσέγγιση.....	σελ.7
1.2 Ερευνητικό εργαλείο.....	σελ.8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Αρχαιολογικές τοποθεσίες και οικισμοί κατά τους Προϊστορικούς χρόνους (Νεολιθική Εποχή – Εποχή του Χαλκού).....	σελ.9
2.1 Η Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία - Δημιουργία Νεολιθικών Οικισμών...σελ.	9
2.2 Σέσκλο.....	σελ.13
2.3 Διμήνι.....	σελ. 17
2.4 Φεραί.....	σελ.21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Αρχαιολογικές τοποθεσίες και οικισμοί κατά την Κλασική και Ελληνιστική Εποχή.....	σελ. 24
3.1 Δημητριάδα.....	σελ. 24
3.2 Άλος.....	σελ. 28
3.3 Γορίτσα / Γκορίτσα.....	σελ. 32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Αρχαιολογικές τοποθεσίες και οικισμοί κατά τη Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική Περίοδο.....	σελ. 35
4.1 Φθιώτιδες Θήβαι.....	σελ. 35
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ.37
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ-ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ.....	σελ. 38
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	σελ. 45

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία πραγματεύεται το θέμα των αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και οικισμών στην ευρύτερη περιοχή του νομού Μαγνησίας. Ο Θεσσαλικός νομός έχει υπάρξει μια από τις σημαντικότερες περιοχές ανάπτυξης του Ελληνικού πολιτισμού από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και την ύστατη αρχαιότητα.

Πολλοί είναι οι αρχαιολογικοί χώροι που τοποθετούνται στην περιοχή της Μαγνησίας. Παράλληλα, είναι αρκετά και τα μνημεία καθώς και οι τοποθεσίες ανασκαφών. Σκοπός της εργασίας είναι η καταγραφή και ανάδειξη των χώρων αυτών, σε συνδυασμό με παράθεση πληροφοριών και εννοιών τόσο ιστορικής όσο και αρχαιολογικής σημασίας.

Κατά το πρώτο κεφάλαιο της πτυχιακής εργασίας, γίνεται ανάλυση της μεθοδολογίας που χρησιμοποιήθηκε αλλά και το αποτέλεσμα αυτής της συλλογιστικής πορείας. Παράλληλα, υπάρχουν οι απαραίτητες βιβλιογραφικές αναφορές, καθώς και παραρτήματα με τις εικόνες που εμπεριέχονται στα κεφάλαια της πτυχιακής εργασίας.

Έπειτα, κατά το δεύτερο κεφάλαιο, παρατίθενται οι οικισμοί που αναπτύχθηκαν στη Μαγνησία κατά την Προϊστορία και πιο συγκεκριμένα τη Νεολιθική Εποχή. Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονται οι αρχαιολογικές τοποθεσίες Σέσκλο και Διμήνι. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται ο οικισμός Φεραί που άκμασε την Μυκηναϊκή Εποχή. Συγκεκριμένα, οι οικισμοί καταγράφονται με λεπτομέρειες για τη δημιουργία τους, την ακμή και τις εγκαταστάσεις τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, περνάμε σε τοποθεσίες και οικισμούς-πόλεις που αναπτύχθηκαν από την Κλασική μέχρι και την Ελληνιστική Εποχή. Μέσα σε αυτή την περίοδο εντάσσονται οι τοποθεσίες Δημητριάδα, Άλος και Γορίτσα.

Καταληκτικά, στα τελευταία κεφάλαια της εργασίας, παρατίθενται αρχαιολογικές τοποθεσίες και μνημεία που εντάσσονται στο πλαίσιο των Ρωμαϊκών-Παλαιοχριστιανικών χρόνων, όπως η πόλη Φθιώτιδες Θήβαι.

Λέξεις-κλειδιά: Μαγνησία, Αρχαιολογικοί χώροι, Νεολιθική Εποχή, Αρχαιότητα, Οικισμοί

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνα της Νεολιθικής στην Ελλάδα άρχισε στη Θεσσαλία με τις εργασίες του Χρ. Τσουντα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και αναπτύχθηκε χάρη στη δραστηριότητα Ελλήνων αρχαιολόγων καθώς και ξένων ερευνητών, όπως των Wise, Thomson., Milojcic, Renfrew (Κούρτεση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

Ο νομός Μαγνησίας είναι περισσότερο γνωστός για τους αρχαιολογικούς χώρους που διαθέτει και χρονολογούνται στη Νεολιθική Εποχή. Οι Νεολιθικοί οικισμοί που αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο είναι πολλοί σε αριθμό και αξίζει να εστιάσουμε στο πως δημιουργήθηκαν και ποιος ήταν ο ρόλος τους.

Μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι οικισμοί της Θεσσαλίας φτάνουν σε ένα συνολικό αριθμό τους εξήντα τρεις, μεταξύ αυτών κάποιοι είναι το Σέσκλο, το Διμήνι, ο Πύργος και το Παλαιόκαστρον. Παρά τις πολλές αρχαιολογικές τοποθεσίες που έχουν ανασκαφεί στη Μαγνησία και γενικότερα στη Θεσσαλία, είναι σίγουρο πως υπάρχουν και άλλες τοποθεσίες που δεν έχουν ανακαλυφθεί ή ανασκαφεί ακόμη.

Σε ό,τι έχει να κάνει με το νεολιθικό τρόπο ζωής και τη διαβίωση παρατηρούμε ότι από πολύ νωρίς οι ερευνητές ασχολήθηκαν με την προέλευση του παραγωγικού τρόπου ζωής στον ελληνικό χώρο, δηλαδή αν η Ελληνική Νεολιθική είναι εισηγμένη ή γηγενής. Η απουσία ιχνών της πρώτης μακρόχρονης μεταβατικής φάσης προς τη γεωργία και την κτηνοτροφία στον ελληνικό χώρο έχει οδηγήσει στη θεωρία ότι όλες οι νέες βελτιώσεις προήλθαν από την Εγγύς Ανατολή. (Αδαμάντιος Σ. 2014)

Η περιοχή της Μαγνησίας υπήρξε υψίστης σημασίας κατά την αρχαιότητα, διότι εντασσόταν στη Θεσσαλία και λειτουργούσε ως σύνορο μεταξύ της Στερεάς Ελλάδας και της Μακεδονίας. Για αυτόν τον λόγο, δέχθηκε κατά περιόδους επιρροές τόσο από την πόλη κράτος των Αθηνών και Θηβών, αλλά και το Βασίλειο της Μακεδονίας. Παράλληλα, όντας παραθαλάσσια περιοχή, η Μαγνησία προσέφερε πρόσβαση στο Αιγαίο σε όποιον κατείχε τον έλεγχο της. Αυτό αποδεικνύεται και από τις μάχες που συνέβησαν στην περιοχή ανά τους αιώνες.

Αφορμώμενοι από το παραπάνω εισερχόμαστε στην επόμενη ιστορική φάση της Κλασικής και μετέπειτα Ελληνιστικής εποχής στην περιοχή. Στο βόρειο τμήμα της Δημητριάδας οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει έναν μικρό αριθμό από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικιών καθώς και τάφους.

Η ίδρυση της Δημητριάδας έγινε περί το 293 π.Χ. από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή και εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο της περιοχής. Ήταν διεθνές εμπορικό κέντρο και η ακμή της πόλεως ήταν οικονομική και πολιτική. Με άλλα λόγια ήταν μια πολύ σημαντική ελληνιστική πόλη στην Μαγνησία αλλά και στη Θεσσαλία γενικότερα. Από εκεί οι Αντιγονίδες Μακεδόνες βασιλείς είχαν τη δυνατότητα να διεξάγουν επιδρομές στη Θεσσαλία και στη νότια Ελλάδα. Από εκεί και έπειτα άλλες η πόλη έχασε σιγά – σιγά την ισχύ της τη Ρωμαϊκή περίοδο. Επιπρόσθετα, άλλες πόλεις εκείνης της εποχής ήταν το Άλος και η Γορίτσα. (Τριανταφυλλοπούλου Π., 2012)

Οι αρχαιολογικές θέσεις που συναντούμε μετά την έλευση των Ρωμαίων στην περιοχή δεν είναι πολλές. Παρ' όλα αυτά η πιο σημαντική θέση εκείνης της εποχής είναι οι Φθιώτιδες Θήβαι, που αναπτύχθηκε τον 2ο αιώνα στη θέση της αρχαίας Πυράσου ή Δημητρίου. Καταστράφηκε τον 7ο αιώνα και οι κάτοικοί της σταδιακά την εγκατέλειψαν. Το 1907 κατοικήθηκε και πάλι από πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία και ονομάστηκε Νέα Αγχίαλος σε ανάμνηση της παλαιάς πόλης τους στη Μαύρη Θάλασσα την οποία άφησαν το 1906. (Σταντζούρης Π, 2012)

Με τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν ήρθαν στο φως σημαντικά μνημεία, μεταξύ των οποίων τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, εγκαταστάσεις που σχετίζονται με το λιμάνι, εννέα βασιλικές με τα προκτίσματά τους, μεγάλο κτιριακό συγκρότημα δημοσίου χαρακτήρα, λουτρά, δρόμοι, καταστήματα, ιδιωτικές κατοικίες και επαύλεις και εκτεταμένα νεκροταφεία. Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στις τέσσερις βασιλικές εντός των τειχών, ο γλυπτός διάκοσμος και τα ψηφιδωτά δάπεδα των οποίων εντυπωσιάζουν τόσο για το πλούσιο θεματολόγιο όσο και για την άψογη τεχνική. (Σταντζούρης Π, 2012)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Μεθοδολογία της εργασίας

1.1 Μεθοδολογική Προσέγγιση

Η εργασία καλύπτει ένα ευρύ φάσμα αρχαιολογικών χώρων και τοποθεσιών στον νομό Μαγνησίας. Έχει χρησιμοποιηθεί η μέθοδος της συλλογής και καταγραφής ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων. Όλα αυτά παρατίθενται με χρονολογική σειρά, ξεκινώντας από την Προϊστορία (Σέσκλο, Διμήνι) και φτάνοντας μέχρι την Παλαιοχριστιανική περίοδο (Φθιώτιδες Θήβαι).

Παράλληλα, στο κεφάλαιο των παραρτημάτων βρίσκονται εικόνες από όλες τις αρχαιολογικές τοποθεσίες και χώρους της εργασίας. Η προσέγγιση που ακολουθείται έχει ερευνητικό χαρακτήρα. Η συγκεκριμένη επιλογή έχει γίνει διότι έχει το πλεονέκτημα της ιστορικής χρονικής ακολουθίας, έτσι υπάρχει μεγαλύτερη κατανόηση

Εικόνα 1: Συνολική κάτοψη της περιοχής του Σέσκλου (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

της εξέλιξης του ελληνικού πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή της Μαγνησίας.

Επιπροσθέτως, οι οικισμοί και οι τοποθεσίες που έχουν επιλεγεί είναι από τους πιο περίφημους και διαδεδομένους όχι μόνο στη Μαγνησία, αλλά και γενικότερα στην Ελλάδα. Η εργασία δίνει αρκετά μεγάλη βαρύτητα στη δημιουργία των οικισμών της Προϊστορικής και κυρίως στη Νεολιθική εποχή, και έπειτα περνάει στην παρουσίαση κάποιων από τους σημαντικότερους οικισμούς.

Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται με ιστορική και χρονολογική ακολουθία, φτάνοντας μέχρι την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Σε όλες τους αρχαιολογικούς οικισμούς, στις πόλεις και στις τοποθεσίες σημειώνεται η δημιουργία τους, η εξέλιξη, η ακμή και η δύση τους. Παράλληλα, αναπτύσσεται και η τοπογραφική τους ιδιότητα. Χώρος, διαστάσεις, έκταση και λειτουργία των πόλεων θεωρούνται σημαντικά στοιχεία στην δομή του κειμένου.

1.2 Ερευνητικό εργαλείο

Η διαδικασία συλλογής επιστημονικού υλικού και έπειτα η καταγραφή του ορίζεται ως το εργαλείο συγγραφής της πτυχιακής εργασίας. Το μεγαλύτερο κομμάτι της εργασίας αφορά την βιβλιογραφία Ελλήνων αλλά και ξένων αρχαιολόγων, ιστορικών αναλυτών και τοπογράφων. Επίσης συγκροτήθηκε και ηλεκτρονική βιβλιογραφία με τους σχετικούς συνδέσμους να παρατίθενται στο κεφάλαιο των βιβλιογραφικών αναφορών.

Η καταγραφή και η ανάλυση του υλικού γίνεται σταδιακά μέσα στο κείμενο. Παρ' όλα αυτά έχουν τεθεί οι στόχοι της εργασίας εξ' αρχής. Η μεθοδολογία της συλλογής δεδομένων συνδέεται με το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, τον προβληματισμό, και τις ερευνητικές υποθέσεις. Συνολικά θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η πτυχιακή εργασία ολοκληρώνει τον σκοπό της, ο οποίος είναι μια συγκροτημένη καταγραφή, παρουσίαση και αποτίμηση των αρχαιολογικών χώρων στον νομό Μαγνησίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αρχαιολογικές τοποθεσίες και οικισμοί κατά τους Προϊστορικούς χρόνους

(Νεολιθική Εποχή – Εποχή του Χαλκού)

2.1 Η Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία – Δημιουργία Νεολιθικών οικισμών

Η Νεολιθική Εποχή τοποθετείται στην αρχή του Ολόκαινου, περίοδο που χαρακτηρίζεται από σημαντική βελτίωση του κλίματος, με αποτέλεσμα οι κλιματολογικές συνθήκες να είναι σε γενικές γραμμές ίδιες με τις σημερινές. Από ανθρωπολογική άποψη δεν παρατηρείται καμία εξέλιξη. Οι σοβαρές αλλαγές αφορούν

Εικόνα 2: Άποψη της οχύρωσης του 4ου αι. π.Χ., ακρόπολη Φερών (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

την οικονομία. Δυο νέοι πόλοι, ο μόνιμος οικισμός και η άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας καθορίζουν τη λειτουργία της, ενώ παράλληλα επιβιώνουν δραστηριότητες όπως το κυνήγι, η αλιεία και η περισυλλογή. (Κούρτεση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

Ο χώρος γέννησης του Νεολιθικού πολιτισμού είναι αναμφισβήτητα, όπως ήδη αναγνώρισε ο Gordon Childe, το τόξο της ονομαζόμενης Εύφορης Ημισέληνου, μια ζώνη που εκτείνεται ημικυκλικά από τη Νεκρή Θάλασσα έως το Ιρανικό υψίπεδο, πλαισιώνοντας από δυτικά, βόρεια και ανατολικά τη Μεσοποταμία. (Στάινχαουερ Γ., 2009)

Στον Ελλαδικό χώρο το Νεολιθικό Θεσσαλικό τοπίο αποτελεί το αρχαιότερο -και ίσως πιο εντυπωσιακό- οικιστικό δείγμα, όπου ένας μεγάλος αριθμός μικρών (στην πλειοψηφία τους), αγροτικών χωριών με έκταση 10 στρεμμάτων και πληθυσμό περίπου 300 κατοίκων, βρίσκονται κτισμένα σε λόφους περιμετρικά των μεγάλων σιτοπαραγωγικών πεδιάδων. Χαρακτηριστική είναι η σταθερότητα της θέσης και της μορφής του οικισμού που ορίζει ένας περίβολος ή μια τάφος, όπως και του τύπου των κατά κανόνα μονόχωρων τετράγωνων σπιτιών. Ο οικισμός μπορεί -όπως π.χ. στο Σέσκλο- να επεκταθεί με τη δημιουργία μιας αραιοκατοικημένης «κάτω πόλης»,

εκτάσεως πολλών δεκάδων στρεμμάτων. Η πυκνότητα των οικισμών, συνεπώς και η συχνότητα των μεταξύ τους σχέσεων, γνωρίζει μια σταθερή αύξηση από την Αρχαιότερη προς τη Νεότερη Νεολιθική.

Ελάχιστα όμως ανοίγματα στον εξωτερικό κόσμο ή ανταλλαγές, φιλικές ή εχθρικές, ανθρώπων ή προϊόντων διαπιστώνονται, με εξαίρεση την εμπορία του οψιανού. Στοιχεία ιεραρχικής οργάνωσης, όπως το μέγαρο (ως κέντρο διαχείρισης του αγροτικού περισσέυματος) και οι εσωτερικοί περίβολοι που χαρακτηρίζουν τους οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής, προαναγγέλλουν την εξέλιξη του χωριού στην πόλη της Εποχής του Χαλκού. (Στάινχαουερ Γ., 2009)

Στον τομέα της τεχνολογίας ο εργαλειακός εξοπλισμός αναπροσαρμόζεται με νέο στοιχείο τη λείανση, ενώ κάνει την εμφάνισή της, για πρώτη φορά στην ιστορία η κεραμική. Η Προκεραμική δεν είναι ακόμα γνωστή με ασφάλεια στη χώρα μας. Λείψανα νεολιθικών οικισμών προγενέστερων της χρήσης της κεραμικής ήρθαν στο φως στη Θεσσαλία, και συγκεκριμένα στις θέσεις Άργισσα και Σέσκλο. (Κούρτεση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

Στη νεολιθική Ελλάδα ιδιαίτερα στη Θεσσαλία από νωρίς έγινε προσπάθεια να ανιχνευτεί η αρχή της Νεολιθικοποίησης, ο Αδαμάντιος Σ. (2014) αναφέρει πως, ο εντοπισμός μάλιστα μιας προκεραμικής φάσης στις θέσεις της Θεσσαλίας Σέσκλο, Σουφλί, Αχίλλειο, Γεντίκι (Θεοχάρης 1967; Milojcic et al. 1962) και στην Κρήτη προς στιγμή φάνηκε να καλύπτει αυτή τη μετάβαση. Εξετάζοντας τη λεγόμενη «Προκεραμική Νεολιθική» παρατηρούμε ότι ενώ στη δεκαετία του '60 έχει μεγαλοποιηθεί η σημασία της, στη συνέχεια καμία έρευνα σε νεολιθικούς οικισμούς δεν απέδωσε στρώματα ακεραμικά που να συνοδεύονται από καλλιεργημένα είδη φυτών και εξημερωμένα ζώα, εκτός από αυτά της Κνωσού, τα οποία και αυτά είναι υπό συζήτηση.

Το πρόβλημα είναι ότι οι τομείς που έγιναν σε θέσεις της Θεσσαλίας και στην Κνωσό είχαν πολύ μικρή έκταση για να τεκμηριωθεί η φάση αυτή, η οποία σήμερα δεν αναγνωρίζεται από τους περισσότερους ειδικούς (Nandris 1970; Bloedow 1991) και δεν έχει επιβεβαιωθεί στρωματογραφικά, ενώ από την τεχνολογία των λίθινων εργαλείων προκύπτει ότι μάλλον αποτελεί ένα προστάδιο της ΑΝ. Στο Φράγγχι η 7^η χιλιετία π.Χ. αν και είχε χαρακτηριστεί ως Προκεραμική Νεολιθική (φάσεις VIII, IX) αποδόθηκε τελικά στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Αποτέλεσμα είναι ότι η «Ακεραμική

Νεολιθική» δεν συνιστά στην Ελλάδα ξεχωριστή πολιτισμική ενότητα όπως στη Μέση Ανατολή. (Αδαμάντιος Σ., 2014)

Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική διαπιστώνεται η θεμελίωση του Νεολιθικού πολιτισμού. Η περίοδος αυτή είναι γνωστή από πολλούς οικισμούς. Η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούν πάντα τις κύριες δραστηριότητες. Οι μαρτυρίες για την καλλιέργεια των δημητριακών και οσπρίων (μυλόλιθοι, τριπτήρες), τα οποία αποτελούσαν βασικά είδη διατροφής, και για την εξημέρωση των ζώων (οστά αιγοπροβάτων, βοδιών και χοίρων) είναι άφθονες. (Κούρτεση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

Ο πυριτόλιθος και ο οψιανός, μηλιακής προέλευσης, χρησιμοποιούνται παράλληλα ως πρώτες ύλες για την κατασκευή πελεκημένων εργαλείων σύμφωνα με τη Κούρτεση-Φιλιππάκη (2007), ενώ τα λειασμένα εργαλεία εμπλουτίζονται. Η παρουσία του οψιανού σε θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής αποτελεί ένδειξη για την ανάπτυξη του εμπορίου και των ανταλλαγών στο Αιγαίο.

Το πιο έκδηλο διαγνωστικό στοιχείο της εποχής είναι η κεραμική, η οποία εμφανίζεται τώρα για πρώτη φορά. Στην αρχή είναι μονόχρωμη με επικράτηση του κόκκινου τόνου στην επιφάνεια των αγγείων. Σε μια δεύτερη προχωρημένη φάση, αρχίζει η γραπτή διακόσμηση που χαρακτηρίζεται από αυστηρά γραμμικά σχέδια. Παράλληλα, αναπτύσσεται η πλαστική διακόσμηση, καθώς και η εμπίεστη ή εγχάρακτη. Οι γεωγραφικές παραλλαγές είναι βέβαια έντονες. (Κούρτεση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική της Θεσσαλίας εμφανίζεται η πρώτη κεραμική η οποία όμως δεν είναι πρωτόγονη, γιατί υπάρχουν αγγεία καλής ποιότητας που δείχνουν τεχνικής εξειδίκευση. Το πιο συνηθισμένο σχήμα είναι το βαθύ ανοιχτό αγγείο με επίπεδη ή δαχτυλόσχημη βάση. Στην επόμενη φάση τα σχήματα είναι περίπου τα ίδια αλλά εμφανίζεται η γραπτή διακόσμηση με τρίγωνα ή φυλλόσχημα θέματα που αρχίζουν από τα χείλη, ενώ υπάρχουν και μικρές άτρητες αποφύσεις. Στην Τρίτη φάση κυριαρχεί η εγχάρακτη ή στική διακόσμηση, αν και αυτή εμφανίζεται νωρίτερα. Τα σχήματα αγγείων είναι επίσης ανοιχτά, ρηχά ή βαθιά. Έχει διαπιστωθεί ότι η γραπτή διακόσμηση δεν διακόπτεται αλλά εξελίσσεται ομαλά στη γραπτή της Μέσης Νεολιθικής. (Αδαμάντιος Σ., 2014)

Είναι γνωστό πως η Μέση Νεολιθική στη Θεσσαλία ονομάζεται και πολιτισμός του Σέσκλου. Η εποχή αυτή έχει μελετηθεί ιδιαίτερα στην περιοχή λόγω της πληθώρας των θέσεων και των παχύτατων επιχώσεων. Οι οικισμοί της Θεσσαλίας των οποίων η ακριβής έκταση παραμένει άγνωστη ονομάζονται «μαγούλες». Συνολικά μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί περισσότεροι από 250 οικισμοί. (Αδαμάντιος Σ., 2014)

Οι μόνοι οικισμοί οι οποίοι έχουν ανασκαφεί σε έκταση είναι το Σέσκλο και το Διμήνι, που ανεσκάφησαν από τον Χρ. Τσούντα στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Επιπρόσθετα, ο οικισμός του Σέσκλου συμπληρώθηκε ανασκαφικά από τον Δ. Θεοχάρη στις δεκαετίες του 60 και του 70 (Θεοχάρης Δ., 1973)

Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως παύουμε να έχουμε στοιχεία για το Σέσκλο προς το τέλος της Μέσης Νεολιθικής εποχής, περί το 4400 π.Χ. Η μεγαλύτερη πιθανότητα είναι πως καταστράφηκε κατά της διάρκεια κάποιας μεγάλης πυρκαγιάς, ενώ άλλοι ειδικοί υποστηρίζουν πως ίσως λόγω κάποιου σεισμού. Ίδιου τύπου καταστροφές αποκαλύφθηκε πως συνέβησαν και σε άλλους οικισμούς της περιοχής όπως τα Σέρβια και το Τσαγγλί. Το Σέσκλο και η ακρόπολή του έμεινε χωρίς κάποια κατοίκηση για μισό περίπου αιώνα. Η επόμενη κατοίκηση προέκυψε αργότερα στην λεγόμενη «φάση του Διμηνίου». (Τσούντας Χ., 1908)

Ο οικισμός που γεννιέται κατά της Νεότερη Νεολιθική στον χώρο του Σέσκλου Α μετά από διακοπή 400-500 χρόνων είναι διαφορετικός. Παράλληλα, οι θέσεις γύρω από το Σέσκλο αυξάνονται, ενώ στο χώρο του Παγασητικού ιδρύεται το Διμήνι, τα Πευκάκια (Weisshaar 1988) και προς το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής η Πετρομαγούλα. Έκτοτε, το Διμήνι μπορεί να θεωρηθεί ως η μόνη πλήρως ανασκαμμένη θέση στην Ελλάδα. Επίσης, κατά τη Νεότερη Νεολιθική ιδρύονται και άλλες θέσεις στη Θεσσαλία, ενώ αρκετές από αυτές της Μέσης Νεολιθικής καταστρέφονται από φωτιά. Δεν πρέπει να θεωρήσουμε το γεγονός ως αποτέλεσμα εισβολών, προσφιλών σε παλαιότερους αρχαιολόγους, γιατί σε άλλες θέσεις (Τσαγγλί, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου) παρατηρείται ομαλή μετάβαση από τη μία φάση στην άλλη. Στην αρχή της φάσης η κατοίκηση είναι πιο πυκνή σε πεδινά μέρη, ενώ αργότερα περιορίζεται στα ορεινά. (Αδαμάντιος Σ., 2014)

Παρά τα κοινά γνωρίσματα που παρουσιάζει στο σύνολό της αυτή η εποχή, ο πολυμορφισμός είναι έντονος και η διαφοροποίηση εκφράζεται κατά περιοχές. Η ευρύτερη χρήση του χαλκού προς το τέλος της εποχής, δεν φαίνεται να είχε σοβαρές

συνέπειες στην οικονομία ούτε στην κοινωνική οργάνωση. (Κούρτεση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

2.2 Σέσκλο

Εικόνα 3: Αεροφωτογραφία Νεολιθικού Οικισμού Σέσκλου (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις και από τις πιο γνωστές αρχαιολογικές τοποθεσίες του νομού Μαγνησίας, μαζί με τον οικισμό του Διμηνίου που θα εξετάσουμε παρακάτω, είναι ο Νεολιθικός οικισμός του Σέσκλου. Ο παραπάνω οικισμός έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στον χαρακτήρα Νεολιθικοποίησης του Ελλαδικού χώρου.

Ο οικισμός του Σέσκλου αποτέλεσε εξαιρετική ανακάλυψη και μια από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις στην Ελλάδα. Το πέτυχε αυτό κυρίως λόγω της γνώσης που μας προσέφερε για τη Νεολιθική Εποχή (τέλη 7^{ης} – 5^η Χιλιετία). Στο Σέσκλο συναντώνται οι τρεις «πτυχές» της Νεολιθικής, δηλαδή μόνιμη κατοικία, γεωργία και κτηνοτροφία, αλλά και επειδή αναπτύσσεται συγχρόνως σε δύο επίπεδα επάνω στο λόφο με ονομασία Καστράκι (Σέσκλο Α) και στην επίπεδη πλαγιά δυτικά από το λόφο (Σέσκλο Β). Η συνολική έκταση ολόκληρου του οικισμού δεν έχει ακόμη

οροθετηθεί ανασκαφικά. Στοιχεία της πρώτης φάσης κατοίκησης (7η χιλιετία) έχουν διαπιστωθεί πάνω στο λόφο «Καστράκι» (Σέσκλο Α). (Wijnen M., 1987)

Το Σέσκλο εξελίχθηκε στο λόφο Καστράκι και αποτελεί έναν Νεολιθικό οικισμό μεγάλης αξίας τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Ευρώπη. Το Σέσκλο έδωσε το όνομά του σε μια ολόκληρη φάση της Νεολιθικής Εποχής στη Θεσσαλία. Οι ενδείξεις μας λένε πως η πρώτη φάση κατοίκησης έγινε κατά την 7^η χιλιετία π.Χ. στην Αρχαιότερη Νεολιθική και κράτησε μέχρι τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. στη Μέση Νεολιθική εποχή, μπορούμε να ισχυριστούμε πως κατεγράφη η μεγαλύτερη ακμή και άνθηση στον οικισμό του Σέσκλου. (Σταμέλου Α., 2012)

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική ο οικισμός του Σέσκλου, του οποίου σώζονται ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα, πρέπει να είχε μικρή έκταση. Τα κτίσματα ήταν τετράπλευρα με λίθινα θεμέλια αλλά και με τοίχους από πηλό και ξύλα. Μεταξύ τους υπήρχαν ελεύθεροι χώροι, πράγμα που έχει παρατηρηθεί και στο Αχίλλειο, όπου ανεσκάφη μεγαλύτερη έκταση. (Αδαμάντιος Σ., 2014)

Η τοποθεσία που βρίσκεται το Σέσκλο συγκεντρώνει τα κύρια χαρακτηριστικά τα οποία ήταν απολύτως απαραίτητα με τα οποία ο προϊστορικός άνθρωπος επέλεγε την θέση εγκατάστασης του. Αυτά είναι τα εποχικά ρέματα, έτσι ώστε να υπάρχει αφθονία νερού, κοντά σε επίπεδη γη έτσι ώστε να καλλιεργείται και επίσης να βρίσκεται σχετικά κοντά στη θάλασσα. Η συνεχής παρουσία και η μεγάλη χρονική διάρκεια του οικισμού του Σέσκλου μας υποδεικνύει πως ήταν επιτυχής σε αυτό το κομμάτι. (Σταμέλου Α., 2012)

Εικόνα 4: Συνολική κάτοψη της περιοχής του Σέσκλου (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Ο οικισμός επεκτείνεται και καλύπτει πιθανώς 130 στρέμματα (Σέσκλο Β), ενώ αρχικά είχε υπολογισθεί ότι κατοικείτο από 3000 άτομα. Η μελέτη όμως των αρχιτεκτονικών καταλοίπων έδειξε ότι η πυκνότητα των κατασκευών ήταν τέτοια που δεν δικαιολογεί μεγαλύτερο πληθυσμό από μερικές εκατοντάδες. Ο χώρος που είχε χαρακτηριστεί ως «ακρόπολη» (Σέσκλο Α) στην ουσία αποτελούσε συνέχεια του οικισμού και τα λεγόμενα τείχη ήταν αναλημματικοί τοίχοι που συγκρατούσαν τη δυτική πλευρά του λόφου και δημιουργούσαν αναβαθμούς για τα κτήρια. (Αδαμάντιος Σ., 2014)

Η κυριότερη φάσης ακμής του οικισμού μπορούμε με σιγουριά να πούμε πως ήταν η Μεσολιθική περίοδος. Το συνολικό εμβαδόν του οικισμού άγγιζε τα 100 στρέμματα. Η έκταση συμπεριλάμβανε το Σέσκλο Α, στο λόγο Καστράκι, και Σέσκλο Β, όπου εκεί μιλάμε για μια επίπεδη πλαγία προς τα δυτικά. Οι οικίες υπολογίζονται σε 500-800, είχαν μια σχετικά πυκνή διάταξη μέσα στο λόφο, ανάμεσα τους ήταν διαμορφωμένοι μικροί δρόμοι και πλατείες και περιβάλλονταν από μεγάλους προστατευτικούς τοίχους,

ενώ στην επίπεδη περιοχή ήταν πιο αραιά και απείχαν το ένα από το άλλο. Ήταν κατασκευασμένα από λίθο στα θεμέλια, πλίθινη δομή επάνω και στέγη με στηρικτικούς δοκούς και καμινάδες. (Σταμέλου Α., 2012)

Η περίοδος αυτή ονομάζεται από αρχαιολόγους και ερευνητές ως ο λεγόμενος «πολιτισμός του Σέσκλου». Το όνομα αυτό προέκυψε λόγω της κεραμικής που βρέθηκε στον οικισμό. Πάνω σε αυτή τη δομή τέθηκε η βάση για την χρονολόγηση των διάφορων υποπεριόδων της Μέσης Νεολιθικής Εποχής. Παρατηρούμε πως τα αγγεία είναι χειροποίητα, κυρίως γραπτά, και η τεχνική του ψησίματός τους έχει βελτιωθεί, έχοντας ως αποτέλεσμα θαυμάσια κόκκινα χρώματα, που σχημάτιζαν μοτίβα επάνω σε υπόλευκο βάθος. (Σταμέλου Α., 2012)

Το Σέσκλο όπως υποδεικνύουν τα ευρήματα καταστράφηκε από κάποια πυρκαγιά προς το τέλος της 6ης χιλιετίας π.Χ. και ερημώθηκε για περισσότερο από 500 χρόνια. Η επόμενη περίοδος κατοίκησης του Σέσκλου ήταν στη Νεότερη Νεολιθική. Οι κάτοικοι όμως περιορίζονταν στο Καστράκι. Εκείνη την εποχή οικοδομήθηκε και πιο ψηλό σημείο του οικισμού, το λεγόμενο μέγαρο. Κατείχε κεντρική θέση στο νέο οικισμό και περικλειόταν από πέτρινους περίβολους. Στο Σέσκλο παρέμειναν κάτοικοι ακόμη και στην Πρώιμη μέχρι και Μέση Εποχή Χαλκού. Στην περίοδο αυτή ανήκουν ορισμένα σπίτια πάνω στο λόφο (Σέσκλο Α) καθώς και οι τάφοι με σχήμα κιβωτίου που βρέθηκαν και στο Σέσκλο Α' και Β'. (Σταμέλου Α., 2012)

2.3 Διμήνι

Εικόνα 5: Αεροφωτογραφία Νεολιθικού Οικισμού Διμήνιου (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Ο πολιτισμός που άκμασε στο Διμήνι, αν και τοπικά περιορισμένος στην ανατολική Θεσσαλία, δηλαδή στη Μαγνησία, αποτελεί ξεχωριστό φαινόμενο στην ιστορία της Νεολιθικής εποχής. Ο οικισμός καλύπτει μια έκταση 30 περίπου στρεμμάτων. Το βασικό στοιχείο που κυριαρχεί και κάνει το Διμήνι να ξεχωρίζει είναι η αρχιτεκτονική. Συγκεκριμένα υπάρχουν έξι αλληπάληλοι περίβολοι οι οποίοι είχαν κατασκευαστεί σταδιακά και κατά ζεύγη.

Προς τα μέσα της 5^{ης} χιλιετίας, στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, υπήρξε μια πρώτη εγκατάσταση στο λόφο. Το Διμήνι ήταν μια κοινωνία με ιεραρχία, οργάνωση και κοινωνική υποδομή. Οι εκτιμήσεις αναφέρουν μέχρι και 300 κατοίκους. Οι άνθρωποι

αυτοί ζούσαν σε περίπου 30 – 40 οικίες. Κύρια ενασχόλησή τους ήταν η καλλιέργεια, την κτηνοτροφία αλλά και με την αλιεία, λόγω της μικρής απόστασης από τη θάλασσα. Αυτό που κάνει το Διμήνι να διαφέρει από τους άλλους Νεολιθικούς οικισμούς είναι όπως προείπαμε η αρχιτεκτονική του υπόστασης. Έξι λίθινοι περίβολοι είχαν οικοδομηθεί διάσπαρτοι στο εσωτερικό του οικισμού κατά ζεύγη. Σκοπό τους η στήριξη του εδάφους και οριοθέτηση του χώρου κατοίκησης. Σε ό,τι έχει να κάνει με τις διαστάσεις τους το πάχος άγγιζε και το 1,50 μ.. Ανάμεσα στους περιβόλους ήταν χτισμένες οι οικίες. Αυτές ήταν χτισμένες από πέτρες και πλίνθο. Κεντρικά δέσποζε μια αυλή. Τα σπίτια ήταν κολλημένα στους περιβόλους και αυτό καθόριζε και το ύψος τους. (Τσουντας Χ., 1908)

Ο Χρ. Τσουντας διατύπωσε την άποψη ότι σε πρώτη φάση χτίστηκαν οι τρεις πρώτοι περίβολοι και μετά οι άλλοι τρεις και ότι όλοι είχαν αμυντικό-οχυρωματικό χαρακτήρα. Παράλληλα, ο Γ. Χουρμουζιάδης υποστήριξε ότι οι περίβολοι έγιναν σταδιακά, ανάλογα με την αύξηση του πληθυσμού και την οικιστική εξέλιξη και ότι οι περίβολοι αποτελούσαν χωροταξικά στοιχεία του οικισμού, που μέσω ακτινωτών εισόδων περιέκλειαν τέσσερα οικιστικά σύνολα, τα οποία περιλάμβαναν χώρους οικιστικούς, αποθηκευτικούς και χώρους εργασίας. Στο Διμήνι βρέθηκε κεραμική στην οποία αναφερόμαστε ως κεραμική του «Διμηνίου». Η κεραμική αυτή έχει ως κύρια γνωρίσματα αγγεία με σκούρα διακόσμηση από γεωμετρικά μοτίβα, που καλύπτει όλη την ανοιχτόχρωμη επιφάνειά τους. Βρέθηκε, επίσης, μεγάλος αριθμός εργαλείων από οψιανό, πυριτόλιθο, λειασμένη πέτρα και οστό, ειδώλια και κοσμήματα (βραχιόλια από θαλασσινό όστρεο). Οι ταφικές συνήθειες των κατοίκων δεν είναι γνωστές. Στον οικισμό βρέθηκαν μόνο δύο ταφές νηπίων τοποθετημένες μέσα σε αγγεία. (Τσουντας Χ., 1908, Χουρμουζιάδης Γ., 1993)

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού φαίνεται πως υπήρχαν κάτοικοι στο Διμήνι. Σταδιακά διαμορφώθηκε μια οικία στο κεντρικό μέγαρο. Αυτό βρισκόταν στη βορειανατολική πλευρά της κεντρικής αυλής. Έπειτα, κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η κατοίκηση συνεχίστηκε αλλά μεταφέρθηκε σε πιο πεδινή περιοχή ανατολικά του λόφου. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση του οικισμού εκείνη την περίοδο, ούτε και αν υπήρξε κάποια διαφοροποίηση της σύστασης του πληθυσμού μέχρι τη μυκηναϊκή εποχή. Στη Μέση Εποχή του Χαλκού, ο λόφος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, από το οποίο έχουν αποκαλυφθεί 16 κιβωτιόσχημοι τάφοι. (Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2010)

Ο εσωτερικός περίβολος αποτελεί μια ευρύχωρη κεντρική αυλή. Η κεραμική είναι γραπτή και χαρακτηρίζεται από άφθονη χρήση συνδυασμένων σπειροειδών και μαιανδρικών θεμάτων. Γνωστή επίσης είναι η εγχάρακτη κεραμική. Στην ειδωλοπλαστική εμφανίζεται για πρώτη φορά η γυναικεία μορφή με το βρέφος.

(Κούρτση-Φιλιππάκη Γ, 2007)

Ο ανασκαφέας και αρχαιολόγος Χ. Τσουντας (1908), χρησιμοποίησε την φράση «ακρόπολη του Διμηνίου», η οποία έχει διάσπαρτους περιβόλους γύρω από αυτήν, δηλαδή εξωτερικούς λίθινους «τοίχους» σε σχήμα δακτυλίων. Οι περίβολοι είναι λίθινες κατασκευές, φτιαγμένες από ακατέργαστες πέτρες. Οι δακτύλιοι οι οποίοι βρίσκονταν σε πιο εξωτερική πλευρά φτάνουν μέχρι και την κοιλάδα. Είχαν διαχωριστικό ρόλο, της ακρόπολης από την οροσειρά. Συνολικά, εντοπίστηκαν έξι περίβολοι, αν και υποθέτουμε πως υπήρχε και ένα έβδομος του οποίου δεν έχει διασωθεί κάποιο κομμάτι.

Ο ρόλος του ήταν κυρίως βοηθητικός. Είχε να κάνει κυρίως με τη διαμόρφωση του χώρου, στον οποίο γινόταν η κύρια δραστηριότητα των ανθρώπων της εποχής, έχουν όμως και προστατευτικό ρόλο για τα γύρω κτίσματα. (Χουρμουζιάδης Γ., 1993)

Ωστόσο ο Χ. Τσουντας (1908) εξέφρασε τη γνώμη πως ο χαρακτήρας ήταν οχυρωτικό. Επεδίωκε την προστασία του οικισμού από ενδεχόμενες εισβολές. Επίσης, οι επιδιορθώσεις έγιναν μετά από κάποια εξωτερική εισβολή. Παρ' όλα αυτά η κύρια προστασία που προσφέρουν σχετίζεται από ότι φαίνεται με την απομάκρυνση των άγριων ζώων από το Διμήνι..

Πολλαπλοί περίβολοι (δακτύλιοι) περιέτρεχαν τον οικισμό του Διμηνίου. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα πρέπει να ήταν οχυρωματικοί. Επειδή όμως από τους Τσουντα (1908) και Χουρμουζιάδη (1993) έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις για την χρήση τους, θεωρήθηκε αναγκαία η λεπτομερέστερη παρουσίαση του θέματος. Η παράθεση των επιχειρημάτων των δύο ερευνητών κρίθηκε απαραίτητη, προκειμένου να τεκμηριωθούν οι θέσεις τους και παράλληλα να γίνει σαφέστερη η διαφορά μιας τρίτης πρότασης, σχετικής με την οργάνωση και λειτουργία των περιβόλων.

Ο οικισμός του Διμηνίου διαμορφώθηκε προς το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής στην βορειοανατολική πλαγιά του βουνού Δευκαλίων σε χαμηλό έδαφος με λιγότερο ή περισσότερο απότομες πλαγιές και ύψος, το οποίο δεν ξεπερνά τα 16 μ. Το ύψωμα αυτό, το υψηλότερο σημείο του οποίου βρίσκεται σήμερα μόλις 24 μ. πάνω

από την επιφάνεια της θάλασσας, προεκτείνεται σαν γλωσσίδα στην πλαγιά του βουνού, λίγο πριν την πεδινή έκταση που απλώνεται στα βόρεια και ανατολικά. (Ασλάνης Α., 1990)

Ο προϊστορικός άνθρωπος που ζούσε στο Διμήνι εργαζόταν και σε χώρους με στέγαση, όχι μόνο σε υπαίθριους. Θήκες βρέθηκαν σε όλες τις οικίες. Οι άνθρωποι αποθήκευαν μέσα σε αυτές τρόφιμα ή και καύσιμες ύλες. Οι θήκες αυτές δεν είχαν κάποιο συγκεκριμένο σχήμα και κατασκευάζονταν ανάλογα με τις ανάγκες των ανθρώπων εκείνη την εποχή. (Τσουντας Χ., 1908)

Έχοντας ως γνώμονα τα ευρήματα της εποχής του Χαλκού βλέπουμε πως ανακαλύφθηκε μια τάφος. Όπως και πολλές άλλες κατασκευές στο Διμήνι έτσι και αυτή είχε αμυντικό και προστατευτικό λόγο κτίσης. Η τάφος εντοπίζεται στη δυτική πλευρά, μεταξύ δυο περιβόλων. Είχε μήκος 50 μ. και εκτεινόταν από τη μεσημβρινή ως την βόρεια είσοδο. Τα βάθος της έφτανε τα 3 μ. και το πλάτος ήταν μικρότερο του 1 μ. Η κλίση του εδάφους έκανε το εσωτερικό χείλος μεγαλύτερο από το εξωτερικό. (Τσουντας Χ., 1908)

Σε μεταγενέστερη περίοδο δημιουργήθηκε κάποιο κάλυμμα με χώμα και επάνω της χτίστηκαν άλλοι τάφοι και άλλα κτίσματα. Οι ενταφιασμοί κατά την εποχή του Χαλκού τόσο στο Διμήνι όσο και στο Σέσκλο έχουν πολλές ομοιότητες με τις ταφές στα νησιά των Κυκλάδων. Προς το δυτικό τμήμα της ακρόπολης του Διμηνίου, και ειδικότερα στον τέταρτο περίβολο, βρέθηκαν ανθρώπινα οστά. Δίπλα σε αυτά υπήρχε ένα αγγείο, το οποίο χρονολογείται στο τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής Εποχής, καθώς είναι χειροποίητο. (Τσουντας Χ., 1908)

Στο Διμήνι ανακαλύφθηκαν από τον Τσουντα Χ. (1908) Μυκηναϊκοί τάφοι. Ο ένας από αυτούς τους τάφους είναι θολωτός, ενώ οι άλλοι δυο έχουν κατασκευή από πλάκες. Την πρώτη ανακάλυψη την έκανε ο Στάης (1901). Σε αυτόν τον τάφο υπήρχαν μέσα δυο ειδώλια με μυκηναϊκή τεχνοτροπία και δυο κεραμικά αγγεία παρόμοιου τύπου. Παράλληλα, εκεί μέσα βρέθηκε και ένα αγγείο μαύρου χρώματος που φαινόταν παλιότερης τεχνοτροπίας. Πάνω σε αυτό υπήρχε ερυθρή και μελανή διακόσμηση.

Ο Τσουντας Χ. ανακάλυψε τον δεύτερο τάφο. Ο τάφος ήταν κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του. Τα ευρήματα του τάφου είχαν αρκετές ομοιότητες με αυτά που ανακάλυψε ο Στάης στον πρώτο τάφο. (Τσουντας Χ., 1908)

Κατασκευάστηκαν από απελέκητες πλάκες και η θύρα αποτελούταν και αυτή από τρεις μεγάλες πλάκες. Η διάμετρος του θόλου έφτανε τα 8.30 μ. και αποτελούταν από απελέκητες πλάκες. Παρ' όλα αυτά, δεν διαφαίνεται πως για την συνένωση των πλακών χρησιμοποιήθηκε πηλός. Στο εσωτερικό του θόλου εντοπίζεται ένα κτίσμα με τέσσερις πλευρές, το οποίο καλυπτόταν από πλάκες στις πλευρές αυτού και σε ένα ξύλινο δοκάρι. Πρόκειται για έναν κτιστό τάφο εντός του οικογενειακού θολωτού. (Τσουντας Χ., 1908)

Συγκεντρωτικά, μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο οικισμός του Διμηνίου είναι ένας αγροτικός συνοικισμός με ισχυρή οργάνωση. Η πλειοψηφία των κατοίκων εκεί ήταν κτηνοτρόφοι, γεωργοί, καρποσυλλέκτες. Οι περίβολοι του οικισμού αποτελούν μοναδικό αρχιτεκτονικό στοιχείο, που συμβάλει στην κοινωνική-ταξική οργάνωση, αλλά και στην άμυνα. Γύρω από την κεντρική αυλή και μεταξύ των περιβόλων αυτών, αναπτύσσονται οικίες, εργαστήρια και κατασκευές που σχετίζονται με την τροφή. Οι ανασκαφές στο Διμήνι, έφεραν στο φως εργαλεία, κοσμήματα, ειδώλια και πάμπολλα αγγεία γραπτής, εγχάρακτης και μελανόστεφης κεραμικής.

2.4Φεραί

Εικόνα 6: Άποψη της οχύρωσης του 4ου αι. π.Χ., ακρόπολη Φερών (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Η ίδρυση του οικισμού τοποθετείται στο τέλος της νεολιθικής εποχής ή στην αρχή της Εποχής του χαλκού, γύρω στο 3000 π. Χ. περίπου, και η εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων ανιχνεύεται στη θέση της λεγόμενης «Μαγούλας Μπακάλη». Περιορισμένα είναι, μέχρι σήμερα τα στοιχεία για τις πρώιμες φάσεις κατοίκησης του οικισμού. Αντίθετα τα ευρήματα της Μέσης Εποχής του Χαλκού (2000-1600 π. Χ.), οι πλούσιες σε κεραμική επιχρώσεις, τα αρχιτεκτονικά και ταφικά κατάλοιπα δίνουν την εικόνα ενός δυναμικού και αρκετά εκτεταμένου οικισμού που φτάνει στην κορύφωση της ακμής του κατά τη Μυκηναϊκή Εποχή (1600-1050 π. Χ.).

Την περίοδο αυτή η υπεροχή των Φερών στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα είναι αδιαμφισβήτητη και επιβεβαιώνεται όχι μόνο από την πλούσια μυθολογική παράδοση για τους ηγεμόνες της περιοχής, τον γιο του Φέρη Άδμητο, που έλαβε μέρος στην αργοναυτική εκστρατεία, τη γυναίκα του Άλκηστη, σύμβολο συζυγικής αυταπάρνης και το γιό τους Εύμηλο, που ηγήθηκε των φεραϊκών πλοίων στην τρωική εκστρατεία, αλλά και από τα ευρήματα των ανασκαφών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι θαλαμοειδείς τάφοι που διατηρούνται ορατοί εντός του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού. (Αραχωβίτη Π., 2012)

Κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο (1050-700 π. Χ.) οι Φερές είναι ο μοναδικός σημαντικός οικισμός στην περιοχή της νοτιοανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας, όπως επιβεβαιώνεται εκτός των άλλων και από τα πλούσια ευρήματα των κτιστών θολωτών τάφων στην περιοχή της Χλόης Βελεστίνου, όπου διατηρούνται ορατοί και επισκέψιμοι. Η αρχαϊκή και η κλασική περίοδος (700-323 π. Χ.) υπήρξαν καθοριστικές για την εξέλιξη της πόλης, η οποία ακολούθησε ακμάζουσα πορεία στην οποία συνέβαλε η ιδιαίτερα μεγάλη έκταση της ζωτικής περιοχής της («χώρα») ο έλεγχος της ενδοχώρας αλλά και του θαλάσσιου εμπορίου στο μυχό του Παγασητικού κόλπου με το επίνειό της, τις Παγασές.

Με τη διακυβέρνηση των τυράννων Λυκόφρονα, Ιάσονα και Αλεξάνδρου, κατά το πρώτο μισό του 4ου αι. π. Χ., η πόλη των Φερών έφτασε στη μέγιστη ακμή της και αποτέλεσε ηγέτιδα δύναμη όχι μόνο για την περιοχή της και για ολόκληρη τη Θεσσαλία. Απόδειξη της οικονομικής της δύναμης είναι η κοπή αργυρών νομισμάτων τον 5ο αι. π. Χ., η οικοδόμηση ισχυρού τείχους, που είναι ορατό και επισκέψιμο στην περιοχή της ακρόπολης και σε αρκετά σημεία της κάτω πόλης, αλλά και η ανέγερση του δωρικού ναού του Θαυλίου Διός, επίσης επισκέψιμου μνημείου του Βελεστίνου.

Από το β' μισό του 4ου και τον 3ο αι. π. Χ. η πόλη βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Μακεδόνων βασιλέων. Ωστόσο, μετά την ήττα του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους στις Κυνός Κεφαλές (197 π. Χ.) έζησε μια τελευταία σύντομη περίοδο ακμής, ως ηγέτιδα πόλη του Κοινού των Θεσσαλών. Από το τέλος της Ελληνιστικής εποχής, και κυρίως από τον 1ο αι. π. Χ., άρχισε ο μαρασμός της πόλης, που οδήγησε στην εγκατάλειψή της στη διάρκεια των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων (1ος -3ος αι. μ. Χ.). (Αραχωβίτη Π., 2012)

Αναφορές για τις Φερές υπάρχουν στην Ιλιάδα του Ομήρου, στο Σοφοκλή, στην τραγωδία «Άλκηστις» του Ευριπίδη, καθώς και στον Στράβωνα, στον Πλούταρχο και άλλους αρχαίους συγγραφείς αλλά και σε περιγραφές περιηγητών και νεότερων ιστορικών του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα.

Οι πρώτες σημαντικές, αλλά περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή Φερών Βελεστίνου, πραγματοποιήθηκαν κατά το πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα στο ναό του "Θαυλίου Διός", σε συνεργασία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Α. Αρβανιτόπουλος) με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή (Υ. Bequignon). Από το 1977 και εξής διενεργούνται συνεχώς ανασκαφές στην περιοχή από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων. Αρκετά από τα μνημεία που έχουν αποκαλυφθεί έχουν αναδειχτεί και αποτελούν σημεία επίσκεψης του «Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου». (Αραχωβίτη Π., 2012)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Αρχαιολογικές τοποθεσίες και οικισμοί κατά την Κλασική και Ελληνιστική Εποχή

3.1 Δημητριάδα

Εικόνα 7: Αεροφωτογραφία της περιοχής της Δημητριάδας (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Η πόλη ιδρύθηκε και πήρε το όνομά της από τον φημισμένο Μακεδόνα βασιλιά, Δημήτριο Πολιορκητή. Ο Δημήτριος στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. δημιούργησε συνοικισμό των μικρών κωμών της περιοχής και έφτιαξε τη Δημητριάδα η οποία εξελίχθηκε σε ισχυρό οικονομικό και πολιτικό κέντρο. Η Δημητριάς βρισκόταν σε μια θέση στρατηγικής σημασίας και δέσποζε κοντά στον Παγασητικό κόλπο. Η περιοχή της αρχαίας Δημητριάδας κάλυπτε σχεδόν όλη τη Μαγνησία και παρουσιάζει ιστορία πολλών αιώνων, η οποία ξεκινά από τη νεολιθική εποχή και φθάνει μέχρι και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Τα παλαιότερα ευρήματα στην περιοχή έχουν αποκαλυφθεί στη μαγούλα Πευκάκια, στη μικρή χερσόνησο απέναντι από τη Δημητριάδα, προς τα βορειοανατολικά. Πρόκειται για λείψανα ενός οικισμού, που κατοικήθηκε για πρώτη φορά στη φάση «κλασικό Διμήνι» της νεολιθικής εποχής και στη φάση «Ραχμάνι», που χρονολογείται στη μετάβαση από την Εποχή του Λίθου στην Εποχή του Χαλκού. Η μεγάλη ακμή του, σύμφωνα με την αρχαιολόγο Τριανταφυλλοπούλου Π. (2012), σημειώθηκε στην Εποχή του Χαλκού, όταν ανέπτυξε εμπορικές επαφές με το βορειοανατολικό Αιγαίο, τις Κυκλάδες και τη νότια ηπειρωτική Ελλάδα.

Ο οικισμός Πευκάκια ήταν μυκηναϊκός και πιθανότητα λειτουργούσε ως λιμάνι της Ιωλκού. Η περιοχή έως και σήμερα έχει μια ναυτική παράδοση και μπορούμε να ισχυριστούμε πως όλο αυτό συνδέεται και με το μύθο της Αργοναυτικής εκστρατείας και την κατασκευή της Αργούς. (Τριανταφυλλοπούλου Π., 2012)

Εικόνα 8: Αεροφωτογραφία Αρχαιολογικού Χώρου Δημητριάδας (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Η επόμενη πολιτιστική φάση στην περιοχή στην κλασική εποχή. Στο βόρειο τμήμα της πόλης της Δημητριάδας φαίνεται πως έχουν βρεθεί μικρός αριθμός από λείψανα των τότε οικιών, ένας μικρός κλίβανος και ορισμένοι τάφοι. Το 293 π.Χ. ιδρύθηκε η

ελληνιστικό πόλη. Εκείνη την περίοδο ήταν μια από τις τρεις «κλείδες» της Ελλάδας. Οι άλλες δυο ήταν η Χαλκίδα και η Κόρινθος. (Τριανταφυλλοπούλου Π., 2012)

Πολλοί βασιλείς της δυναστείας των Αντιγονιδών, είχαν χρησιμοποιήσει την πόλη της Δημητριάδας σαν βάση και ορμητήριο. Ανάμεσα σε αυτούς και ο Δημήτριος. Το έπραξαν αυτό διότι η πόλη της Δημητριάδας λειτουργούσε θετικά, καθώς βρισκόταν πολύ κοντά στη νότια Ελλάδα. Έτσι μπορούσαν να πραγματοποιούν επεμβάσεις τόσο στο νότιο Ελλαδικό χώρο όσο και στη Θεσσαλία. Από εκεί και έπειτα σημειώνεται ακμή της Δημητριάδας σε όλα τα επίπεδα, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά. Λειτουργήσε ως διεθνές εμπορικό λιμάνι όπου εκεί κατέφθανε κόσμος από πολλές περιοχές για εμπορικούς σκοπούς. Όλοι αυτοί προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Μεσογείου, περιοχές της Ιλλυρίας, της Ηπείρου, της Μέσης Ανατολής. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από τις επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν στην τοποθεσία. Όλα αυτά συνέβησαν φυσικά με τη μεγάλη ώθηση και υποστήριξη των Μακεδόνων βασιλέων. Η μεγαλύτερη περίοδος αυτής της άνθησης σημειώθηκε από το 217 π.Χ. έως το 168 π.Χ. Μετά και τη μάχη της Πύδνας, οι Ρωμαίοι κατέλυσαν το βασίλειο της Μακεδονίας και εισχώρησαν περαιτέρω στην Ελλαδικό χώρο. (Τριανταφυλλοπούλου Π., 2012)

Κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ανασκαφών στην Δημητριάδα, σημαντικής αξίας υπήρξαν οι στήλες που βρέθηκαν στον χώρο. Αυτές, όπως μας αναλύει η Ε. Κονταξή (1996), βρέθηκαν από τον αρχαιολόγο Απ. Σ. Αρβανιτόπουλο το έτος 1908 και βρίσκονταν μέσα σε πέντε μεγάλους πύργους από τη νότια πλευρά των τειχών της Δημητριάδας. (Ελένη Ι. Κονταξή, 1996)

Αυτό το τμήμα του τείχους εντοπίζεται μεταξύ δυο τοποθεσιών. Μεταξύ της παραλίας των Αλυκών και της οδού Βόλου – Αλμυρού. Με τη συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών από το 1908 μέχρι και το 1920 ανακαλύφθηκαν νέα ευρήματα. Υπήρξαν αρκετές δυσκολίες στο έργο του κ. Αρβανιτόπουλου. Αυτές είχαν να κάνουν κυρίως με τις αρχαιολογικές μεθόδους της εποχής. Η τεχνική της συντήρησης των χρωμάτων δεν είχε αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό, οπότε κατέληγαν σε πιο εμπειρικές λύσεις. Παρ' όλα αυτά, βρέθηκε λύση. Ο Αρβανιτόπουλος μπορούσε να προσαρμόζεται με ό,τι του δινόταν. Αξιοποίησε όσο μπορούσε απλές συνταγές σε μια προσπάθεια παράτασης της χρονικής διάρκειας αποξήρανσης των χρωμάτων. Για αυτό χρησιμοποίησε ένα ειδικό γαλλικό προϊόν που ήταν διαδεδομένο τότε, έτσι ώστε να επιτευχθεί ως ένα βαθμό η συντήρηση. (Ελένη Ι. Κονταξή, 1996)

Την ίδια στιγμή, απουσίαζε η τέχνη της έγχρωμης φωτογραφίας. Για αυτόν τον λόγο κάλεσε έναν ξακουστό υδατογράφο Γαλλικής καταγωγής, ονόματι Ζιλιερόν. Ο Ζιλιερόν ήξερε καλά την δουλειά έφτιαχνε πιστά αντίγραφα του κάθε μνημείου επί τόπου, όταν τα χρώματα ήταν ακόμη νωπά. Κάποιες από τις υδατογραφίες που έχουν δημοσιευτεί στο βιβλίο του κ. Αρβανιτόπουλου το 1924, αποτελούν σπάνια ντοκουμέντα, τα οποία μας βοηθούν να εκτιμήσουμε την πρόοδο της συντήρησης μνημείων όπως βλέπουμε στη σύγχρονη εποχή. (Ελένη Ι. Κονταξή, 1996)

Εικόνα 9: Η στήλη της Ηδίστης («Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994» Ελένη Ι. Κονταξή, 1996)

Οι έρευνες των στηλών της Δημητριάδας μας έδωσαν τη δυνατότητα να ταυτοποιήσουμε τους διάφορους τόπους όπου υπήρχαν εργαστήρια λιθοξόνων και γλυπτών εκείνη την εποχή. Μάλιστα, είδαμε πως ήταν πολύ συγκεκριμένοι αυτοί οι χώροι στην περιοχή της Θεσσαλίας. Διαπιστώσαμε πως κάποιες παραδόσεις δεν έφτασαν μέχρι τη Δημητριάδα, όπως αυτές από τους Γόννους, από τις Φερές ή από το Καστρί της Λάρισας. Στις προαναφερθείσες περιοχές βρίσκονται μάρμαρα τοπικές προέλευσης, όπου μέχρι και σήμερα λειτουργούν ειδικά εργαστήρια. (Ελένη Ι. Κονταξή, 1996)

Όταν αναφερόμαστε στο εργαστήριο λίθου παρατηρούμε πως η πόλη της Λάρισας στην αρχαιότητα δεν είχε κάποια παράδοση στην επεξεργασία μαρμάρου ή στην κατασκευή στηλών. Η αιτία είναι πως εφόσον είναι μια κεντρική πόλη του Θεσσαλικού κάμπου δεν έχει πρόσβαση σε μάρμαρα και λατομεία, οπότε οι Λαρισαίοι πρέπει να αναζητήσουν το υλικό αυτό έξω από την δική τους περιοχή.

Εν' τέλει, η μελέτη των γραπτών στηλών της Δημητριάδας μας άνοιξε νέους ορίζοντες σε ότι έχει να κάνει με την τεχνοτροπία των αρχαίων Ελλήνων στο κομμάτι της ζωγραφικής πάνω σε μάρμαρο. Η συγκεκριμένη τέχνη παραμένει καθαρά ζωγραφική κάτι που προήλθε με την εξέλιξη, η οποία άρχισε τον 6^ο αι. π.Χ. Η τέχνη αυτή χρησιμοποιήθηκε εύκολα από τους απλούς τεχνίτες, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στις εισόδους των νεκροταφείων σε όλη την Ελλάδα, χωρίς δουλκή μίμηση των μεγάλων καλλιτεχνών, αλλά στο πλαίσιο και σε συνέχεια της παράδοσης εκείνων, με ελευθερία και φαντασία προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις και στην καλαισθησία των πολιτών. (Ελένη Ι. Κονταξή, 1996)

3.2 Άλος

Η αρχαία ελληνιστική πόλη της Άλου δημιουργήθηκε περίπου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με την Ελληνική μυθολογία ο ιδρυτής της Άλου ήταν ο ξακουστός Αθάμαντας. Τα παιδιά του ήταν ο Φρίξος και η Έλλη, οι οποίοι σύμφωνα με τον μύθο έκαναν πάνω σε ένα χρυσόμαλλο κριάρι το ταξίδι τους μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Αυτή η σκηνή απεικονιζόταν σε χάλκινα νομίσματα εκείνης της εποχής. Σύμφωνα με την αρχαιολόγο Ροντήρη Β. (2012), οι ανασκαφές μας έδωσαν πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία. Επαληθεύεται πως η κατοίκηση δεν σταμάτησε και ήταν συνεχής, από την

Ύστερη Εποχή του Χαλκού ως την Εποχή του Σιδήρου, κατά την αρχαϊκή περίοδο αλλά και αργότερα, στα ελληνιστικά χρόνια.

Η κοινωνία που διαμορφώθηκε στην Άλο έχει μακρά ιστορία μέσα στους αιώνες. Αυτό αναγνωρίστηκε πρωτίστως από τα νεκροταφεία που βρέθηκαν και σε δεύτερη φάση από κατάλοιπα οικιών. Τα κατάλοιπα αυτά χρονολογούνται ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν στον χώρο που ονομάζουμε Ελληνιστική Άλος. Παράλληλα, ανακαλύφθηκαν κτήρια με αποθηκευτικούς σκοπούς, λάκκοι απορριμμάτων, αλλά και ταφές παιδιών εντός των τειχών. Η έκταση των νεκροταφείων, το πλήθος των τάφων και οι διαφορετικές πρακτικές λατρείας των νεκρών με ταφές-ενταφιασμούς, αλλά και ταφές-καύσεις, είναι το πιο νέο στοιχείο που εμφανίζεται και κυριαρχεί εδώ στον 9ο αι. π.Χ. (Ροντήρη Β., 2012)

Εικόνα 10: Άποψη του τείχους (ΥΠΠΟΑ – ΕΦΑ Μαγνησίας)

Περί το 302 π.Χ. έχουμε την ίδρυση της Άλου. Από νωρίς έγινε φανερό πως σχετιζόταν με αρκετές στρατιωτικές δραστηριότητες των Μακεδόνων βασιλέων της εποχής, όπως του Δημητρίου Πολιορκητή και Κασσάνδρου στην περιοχή της Μαγνησίας.

Υπήρξε στρατηγική η θέση της Άλου κατά την αρχαιότητα. Αυτό συμβαίνει και με άλλες πόλεις στη Μαγνησία. Η Άλος είχε υπό τον έλεγχο της τον δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ βορρά και νότου στην Ελλάδα. Παράλληλα, είχε κοντά της τις πλούσιες πηγές του Άμφρυσου ποταμού. (Stählin Fr., 1924)

Η έρευνα σε οικίες της πόλης μας υποδεικνύει πως υπήρχαν νομίσματα, από τα οποία μέχρι στιγμής φαίνεται πως η Άλος εγκαταλείφθηκε πιθανόν μετά από κάποιον καταστροφικό σεισμό, που πρέπει να συνέβη περί το 265 π.Χ. Συνέχισε, παρ' όλα αυτά, να κατοικείται έως το 2ο αι. π.Χ. από λίγους κατοίκους, που περιορίστηκαν σε πρόχειρα κατασκευασμένες οικίες ή σε μικρούς χώρους γύρω από τις κεντρικές πύλες των τειχών. (Ροντήρη Β., 2012)

Όπως αναφέρουν οι Reinders και Prummel (2003), από τα ευρήματα που έχουν συλλεχθεί φαίνεται ότι οι κάτοικοί της Άλος πρέπει να ασχολούνταν κυρίως με την καλλιέργεια της γης, την κτηνοτροφία και την αλιεία ενώ το κυνήγι ερχόταν σε δεύτερη μοίρα. Τα χάλκινα και αργυρά νομίσματα, που χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. έως και το 2ο αι. π.Χ., δείχνουν ότι η πόλη είχε επαφές με περιοχές της Θεσσαλίας, τη Εύβοια που βρισκόταν σχετικά κοντά και τη Φθιώτιδα, αλλά και τη Μακεδονία, όμως η διάρκεια ζωής της ήταν αναμφίβολα σύντομη, περίπου τριάντα πέντε χρόνια.

Τα λείψανα από την οχύρωση αλλά και των οικιών της πόλης παρέμειναν ορατά στην πεδιάδα και στο γειτονικό λόφο και περιεγράφηκαν από πολλούς περιηγητές, εντούτοις, το μεγαλύτερο πλήθος των οικιών καταστράφηκε από την καλλιέργεια των εδαφών και τη χρησιμοποίηση του οικοδομικού τους υλικού από κατοίκους της περιοχής μεταγενέστερων χρόνων. (Reinders R. & Prummel W., 2003)

Η πιο συστηματική έρευνα στο χώρο ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η αρχική περίοδος των ερευνών στην Άλο, έγινε μεταξύ 1976 και 1990 από το Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Στόχος ήταν η τοπογράφηση της πόλης (οχύρωση και πολεοδομία). Έπειτα, υπήρξε και δεύτερη φάση μεταξύ των ετών 1990 και 2003. Τότε επίκεντρο της έρευνας ήταν η αποκάλυψη της κεντρικής πύλης στην νοτιοανατολική μεριά. Εκεί διαπιστώθηκε η χρήση της περί τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. Την ίδια περίοδο διεξήχθησαν ανασκαφές σε τοποθεσίες εξωτερικά των τειχών της πόλης και αυτές ανακάλυψαν τον χώρο των νεκροταφείων. (Haagsma, M. J., 2010)

Σε αντίθεση με τις πόλεις του Παγασητικού, όπως η βραχύβια πόλη στο λόφο της Γκορίτσας -με πληθυσμό που υπολογίζεται σε 3.000 κατοίκους-, πρόδρομος της Δημητριάδος και αντάξια πολεοδομικά της Ολύνθου και της Κασσώπης, η Άλος στην ακτή της Αχαΐας Φθιώτιδος, μοναδικό -μαζί με το Δίον- δείγμα μιας πόλης σχεδιασμένης με γεωμετρική συνέπεια περίπου 8-9.000 κατοίκων. (Στάινχαουερ Γ., 2009)

Σχετικά με τον αρχαιολογικό χώρο της σημερινής εποχής η Ροντήρη Β. επισημαίνει πως λόγω της μορφολογίας του εδάφους η πόλη έχει αναπτυχθεί σε δυο τμήματα, την Άνω πόλη που αναρριχάται την ανατολική παρυφή ενός χαμηλού βραχώδους λόφου, του ονομαζόμενου Κάστρου, και την Κάτω πόλη, που απλώνεται στην πεδινή περιοχή. Η Άνω πόλη τειχιζόταν με τριγωνικής κάτοψης τείχος, που κατέληγε στην κορυφή του λόφου σε μικρή τριγωνική ακρόπολη. Η είσοδος στην ακρόπολη γινόταν από πύλη στο κέντρο της βόρειας πλευράς του τείχους. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της Άνω πόλης έχει ανασκαφεί ένα κτήριο, που ίσως ήταν ναός, και στην περιοχή αυτή φαίνεται ότι ήταν συγκεντρωμένα τα δημόσια κτίσματα της πόλης. Στην κορυφή του λόφου σώζονται και τα ερείπια ενός φρουρίου του 12ου αιώνα, με επιμήκη κάτοψη και πύργους.

Η Κάτω πόλη εκτεινόταν πιο χαμηλά, στην πεδινή περιοχή ανατολικά του λόφου και προστατευόταν με οχυρωματικό τείχος τετράγωνης κάτοψης. Σήμερα το τείχος είναι ορατό εκατέρωθεν της εθνικής οδού και έχει μήκος περίπου 4,5 χλμ. Κατά διαστήματα ενισχυόταν από 117 αμυντικούς πύργους και μερικά τμήματά του σώζονται σε ύψος 2,5 μ. Γενικά διατηρούνται τρεις σειρές από τους δόμους ασβεστόλιθου του τείχους, εκτός από τη νοτιοανατολική πύλη, όπου σώζονται τέσσερις έως επτά σειρές, ενώ εντοπίσθηκαν και ίχνη από την πλίνθινη δομή του. Η είσοδος και έξοδος των κατοίκων και των επισκεπτών στην πόλη γίνονταν από δύο κεντρικές πύλες στα βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά των τειχών της και πιθανότατα και από άλλες μικρότερες. Στις πύλες αυτές κατέληγαν δύο μεγάλες λεωφόροι, που μαζί με δίκτυο μικρότερων δρόμων χώριζαν τον ιστό της πόλης σε συνοικίες και τετράγωνα. (Ροντήρη Β., 2012)

3.3 Γορίτσα / Γκορίτσα

Το όνομα «Γορίτσα/Γκορίτσα» φτάνει σε εμάς από τη σλαβική λέξη gora, η οποία σημαίνει «βουνό» και την κατάληξη «ιτσα» (ica). Επομένως, η «Γορίτσα» είναι το μικρό βουνό.

Σύμφωνα με την Ι. Μαμαλούδη (2012), από την κορυφή του λοφίσκου είναι δυνατή η επόπτευση της τριγύρω περιοχής καθώς και του Παγασητικού κόλπου. Αυτό έπαιξε καθοριστικό λόγο ίδρυσης της Γορίτσας, περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η πόλη ιδρύθηκε από τον Μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Β' και είχε ως στόχο την επίτευξη ενός μεγαλύτερου σκοπού εκείνης της εποχής. Αυτός ήταν η εγκαθίδρυση πολλών πόλεων στη Μαγνησία από Μακεδόνες βασιλείς ως στρατηγικά σημεία, θέσεις επόπτευσης, άμυνας και προστασία. Αργότερα στην πόλη δημιουργήθηκαν οχυρωματικά έργα με ισχυρά τείχη, πιθανώς, από τον Κάσσανδρο.

Το 294 π.Χ. όπως προαναφέραμε ο Δημήτριος ίδρυσε την αρχαία Δημητριάδα με τη συνένωση των γύρω κομών, η πόλη της Γορίτσας συνοικίστηκε στην πόλη της Δημητριάδας. Το 250 π.Χ., περίπου, ολοκληρώθηκε η εγκατάλειψη της πόλης. Από εκεί και έπειτα η πόλη της Γορίτσας δεν κατοικήθηκε. (Μαμαλούδη Ι., 2012)

Κατά την διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών υπήρξε δυσκολία από τους ερευνητές στην ταύτιση του ονόματος της αρχαίας πόλης και για αυτόν τον λόγο είχαν προταθεί διάφορα ονόματα πόλεων της Μαγνησίας, γνωστών από τις ιστορικές πηγές. Μερικά από αυτά ήταν η Ιωλκός, η Νήλεια, η Δημητριάδα και το Ορμίνιο. Μέχρι και σήμερα το όνομα της πόλης παραμένει άγνωστο. (Μαμαλούδη Ι., 2012)

Εικόνα 11: Γορίτσα. Γενική άποψη (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Η πόλη ήταν κτισμένη σε πλάτωμα στη ΝΑ πλευρά του λόφου της Γορίτσας και περιβάλλονταν από οχυρωματικό τείχος με τρεις πύλες, τη βόρεια, την ανατολική και τη δυτική. Ήταν οργανωμένη σε οικοδομικά τετράγωνα. Η πόλη είχε περίπου 400-500 σπίτια, τα οποία κατοικούνταν από 3.000-3.500 κατοίκους. Τα σπίτια ήταν, συνήθως, τετράγωνα και ανήκαν στον τύπο της «οικίας με παστάδα». Ανάμεσα στα οικοδομικά τετράγωνα υπήρχαν ανοιχτοί χώροι - πλατείες. Στο δυτικό τμήμα της πόλης υπήρχαν τέσσερις δημόσιες περιοχές, ενώ στο ανατολικό δύο. Στην τριγωνική πλατεία ανακαλύφθηκε μία «τετράγωνη» και μια «στρογγυλή» κατασκευή, κατάλοιπα κτισμάτων με δημόσιο πιθανότατα χαρακτήρα.

Στην κορυφή του λόφου, όπου βρισκόταν η Ακρόπολη, χτίστηκε, κατά τα νεότερα χρόνια, η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής. Η οχύρωση της πόλης ήταν ιδιαίτερα προσεγμένη αφού όπως φαίνεται ακολουθήθηκε κάποιο συγκροτημένο σχέδιο στην κατασκευή της. Επιπρόσθετα, κατασκευάστηκαν και 33 πύργοι που είχαν ενισχυτικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερης σπουδαιότητας οχυρωματικό έργο αποτελεί ο Προμαχώνας, ο οποίος χτίστηκε στο βόρειο, πιο ευάλωτο σημείο της πόλης. Αποτελείται από δύο Πύργους σε σχήμα U, οι οποίοι ενώνονται με ένα φαρδύ λιθόκτιστο τοίχο.

Η υδροδότηση της πόλης γινόταν από μια πηγή, που βρισκόταν 3 χλμ. ΒΑ του λόφου. Ένας αγωγός λαξευμένος στο βράχο μετέφερε το νερό από την πηγή στην Ακρόπολη. Σε περίπτωση πολέμου ή πολιορκίας το βρόχινο νερό αποθηκεύονταν σε πέντε υπόγειες δεξαμενές νερού, που ήταν λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Για την εξασφάλιση της υγιεινής των πολιτών υπήρχε οργανωμένο σύστημα αποχέτευσης κάτω από τους αρχαίους δρόμους, ώστε να απομακρύνονται τα ακάθαρτα νερά έξω από την πόλη. Τμήμα ενός μεγάλου αγωγού αποστράγγισης υδάτων, το ονομαζόμενο «λαγούμι», έχει εντοπιστεί κοντά σε μια από τις πλατείες της.

Από τις ανασκαφές σωστικές ή μη, που έχουν γίνει μέχρι σήμερα στην ευρύτερη περιοχή του λόφου έχουν αποκαλυφθεί έξω από τα τείχη της πόλης τρία αρχαία Νεκροταφεία, το Βόρειο, το Ανατολικό και το Δυτικό. Το Βόρειο Νεκροταφείο αποκαλύφθηκε το 2006 με αφορμή την κατασκευή της Περιφερειακής Οδού Βόλου-Αγριάς, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών. Χρονολογείται από τα μέσα του 4ου έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. (Μαμαλούδη Ι., 2012)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Αρχαιολογικές τοποθεσίες και οικισμοί κατά τη Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο

4.1 Φθιώτιδες Θήβαι

Η σημερινή Νέα Αγχίαλος κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο είχε την ονομασία Φθιώτιδες Θήβαι. Η πόλη αναπτύχθηκε τον 2^ο αιώνα πιθανότητα στη θέση που βρισκόταν η αρχαία Πύρασος, επιλείου των αρχαίων Φθιωτίδων Θηβών. Καταστράφηκε τον 7ο αιώνα και οι κάτοικοί της σταδιακά την εγκατέλειψαν. Το 1907 κατοικήθηκε και πάλι από πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία και ονομάστηκε Νέα Αγχίαλος σε ανάμνηση της παλαιάς πόλης τους στη Μαύρη Θάλασσα την οποία άφησαν το 1906. (Σταντζούρης Π. 2012)

Εικόνα 12: Βασιλική Α' Αγίου Δημητρίου (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Στους Ρωμαϊκούς Χρόνους, παρατηρούμε μεταφορά της πόλης στην παραθαλάσσια περιοχή που βρίσκεται σήμερα η Νέα Αγχίαλος, αν και η αρχική θέση δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς. Στους πρωτοχριστιανικούς αιώνες το όνομα μετατρέπεται σε Θήβες που, για διάκριση από τις Ελληνιστικές Θήβες, γίνεται Θεσσαλικές ή Χριστιανικές Θήβες. Η νέα πόλη γρήγορα άκμασε ως ένα σημαντικό χριστιανικό κέντρο. Πυρπολήθηκε και καταστράφηκε στα μισά του 7^{ου} αιώνα, κατά την εποχή των σλαβικών μετακινήσεων στον Ελλαδικό χώρο. (Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Pthiotic Thebes Achaia Pthiotis, Greece)

Στη σύγχρονη πόλη της Νέας Αγχιάλου ανασκάπτονται εδώ και περίπου έναν αιώνα τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. Οι ανασκαφές στον Αρχαιολογικό Χώρο της Νέας Αγχιάλου, ξεκίνησαν το 1924 από τον Γεώργιο Σωτηρίου με δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρείας και συνεχίζονται έως σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας.

Η «λαμπροτάτη» πόλις των Θηβαίων, όπως αναγράφεται στο στυλοβάτη της βασιλικής Αγίου Δημητρίου βρισκόταν στη δυτική ακτή του Παγασητικού κόλπου. Στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους κατατάσσεται τρίτη μεταξύ των πόλεων της επαρχίας Θεσσαλίας. Σύμφωνα με τον Σταντζόρη Π. (2012), αποτελούσε σημαντικό λιμάνι, αλλά και θρησκευτικό κέντρο και γνώρισε εξαιρετική οικονομική ευημερία και πολιτιστική άνθηση από τον 4ο ως και το τέλος του 6ου αι. Οι Φθιωτίδες Θήβες αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα παλαιοχριστιανικά κέντρα του Ανατολικού Ιλλυρικού και έδρα επισκοπής, σύμφωνα με πλίνθους με την επιγραφή ΕΚΚΛ(ησία) ΘΗΒ(ών). Μετά τον 9ο αι. αρχίζει η σταδιακή εγκατάλειψη της πόλης και η μετακίνηση των κατοίκων της στην περιοχή του Αλμυρού.

Το όνομα της πρώτης πόλης, σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη που αναπτύχθηκε στα γεωμετρικά χρόνια δεν μας είναι ακόμα γνωστό -ίσως πρόκειται για τη Φυλακή, αφού το όνομα «Θήβαι» δεν αναφέρεται στις αρχαίες πηγές νωρίτερα από τα μέσα του 4ου αι. π. Χ. Συγκεκριμένα, ο Διόδωρος ο Σικελός κάνει αναφορά στο συνοικισμό που διεξήχθη στην περιοχή, με την συνένωση της αρχικής πόλης και των γειτονικών πόλεων και κωμών, ίσως της γειτονικής Πυράσου και Φυλακής σύμφωνα με άλλους αρχαίους συγγραφείς. Ο Πολύβιος τονίζει πως το γεγονός αυτό πρέπει να συνέβη στα μέσα περίπου του 4ου αι. π. Χ. Είναι η εποχή που η πόλη γνωρίζει τη μεγαλύτερή της ακμή και τότε χτίζονται τα ισχυρά της τείχη και τα περισσότερα από τα μνημειώδη δημόσια κτίρια που σώζονται σήμερα.

Με τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν ήρθαν στο φως σημαντικά μνημεία, μεταξύ των οποίων τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, εγκαταστάσεις που σχετίζονται με το λιμάνι, εννέα βασιλικές με τα προκτίσματά τους, μεγάλο κτιριακό συγκρότημα δημοσίου χαρακτήρα, λουτρά, δρόμοι, καταστήματα, ιδιωτικές κατοικίες και επαύλεις και εκτεταμένα νεκροταφεία. Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στις τέσσερις βασιλικές εντός των τειχών, ο γλυπτός διάκοσμος και τα ψηφιδωτά δάπεδα των οποίων εντυπωσιάζουν τόσο για το πλούσιο θεματολόγιο όσο και για την άψογη τεχνική. (Σταντζούρης Π., 2012)

Το σημαντικότερο όμως μνημείο, που ήρθε στο φως στα πλαίσια κατασκευής του έργου του Γ.Ε.Α., ήταν το αρχαίο θέατρο, στη βόρεια πλευρά της αρχαίας πόλης. Η αρχική έρευνα για τον εντοπισμό του αρχαίου Θεάτρου των Φθιωτίδων Θηβών άρχισε τον Ιανουάριο του 1992 και βασίστηκε στις πληροφορίες των περιηγητών του 19ου αι. και σε ένα τοπογραφικό σχέδιο του 1906 του Fr. Stählin, όπου σημειωνόταν η αρχική θέση του θεάτρου. Οι εργασίες συνεχίστηκαν και κατά το 1993. Αναλυτικά, σε τομή που πραγματοποιήθηκε στον κεντρικό άξονα του θεάτρου, αποκαλύφθηκαν ένδεκα σειρές λίθινων εδωλίων σε σύνολο δεκαπέντε με έξι ενδιάμεσες κλίμακες ανόδου που χώριζαν το κεντρικό τμήμα του κοίλου σε επτά κερκίδες, -από την ορχήστρα μέχρι το πρώτο διάζωμα-, καθώς και οι είσοδοι των παρόδων με τους αναλληματοειδείς τοίχους. (Συσμάνη-Αδρύμη Β., 2010)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας την εργασία με θέμα τους αρχαιολογικούς χώρους στο νομό Μαγνησίας μπορούμε να διαμορφώσουμε σχετικά συμπεράσματα. Πρωταρχικό συμπέρασμα σε αυτή τη λίστα αποτελεί το γεγονός πως η ευρύτερη περιοχή της Μαγνησίας υπήρξε σημαντικότερος χώρος ανάπτυξης του Ελληνικού πολιτισμού, ήδη από τον Προϊστορία και τη Νεολιθική Εποχή.

Ο Θεσσαλικός κάμπος, αλλά και οι λίμνες και τα ποτάμια της περιοχής έπαιξαν καίριο ρόλο στην ακμή πολλών οικισμών της Νεολιθικής. Τα ευρήματα των ανασκαφών μιλούν από μόνα τους. Ο ρόλος της Μαγνησίας συνεχίστηκε να παραμένει

Εύλογη πρόταση που μπορεί να διατυπωθεί αποτελεί η αξιοποίηση, αναβάθμιση και προβολή όλων αυτών των χώρων και μνημείων. Η συνεχής έρευνα, οι ανασκαφές, η συντήρηση των αρχαιοτήτων στη Μαγνησία κρίνονται υψίστης σημασίας. Η ανάδειξη όλων αυτών θα λειτουργήσει πιθανότατα στην διατήρηση και αναβάθμιση του Ελληνικού πολιτισμού στην περιοχή, καθώς επίσης και την περεταίρω ανάπτυξη του τουρισμού στη Μαγνησία.

[illegible]

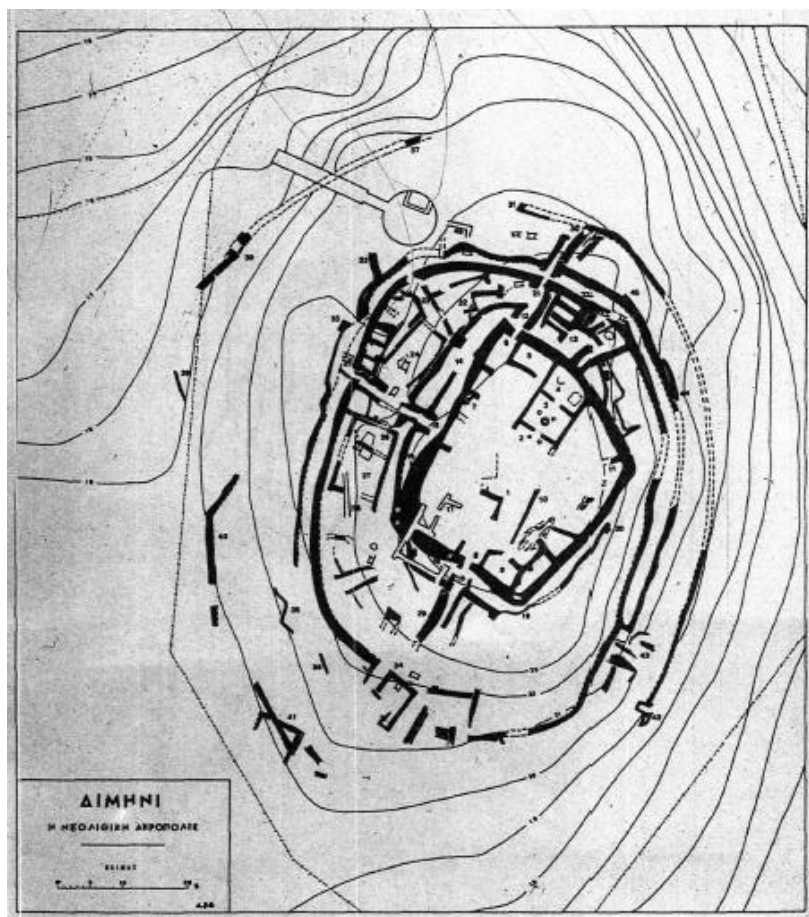
38

Εικόνα 14: Σέσκλο. Άποψη μεγάρου (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 15: Σέσκλο. Άποψη χώρου (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 14: Ο οικισμός του Διμηγίου (κατά Χρ. Τσουντα) και το γενικό τοπογραφικό σχέδιο του (κατά Δ.Ρ. Θεοχάρη) (Ασλάνης Ι., 1990)

Εικόνα 15: Διμήνι. Άποψη της εισόδου με το ανακουφιστικό τρίγωνο (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

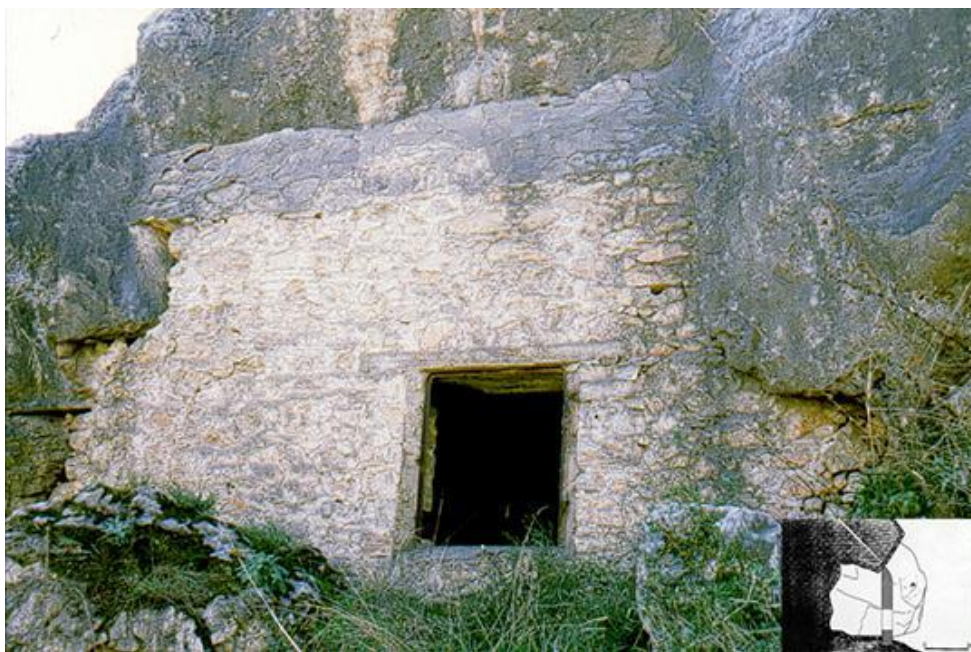
Εικόνα 16: Αρχαίο θέατρο Δημητριάδας (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 17: Ανάκτορο Δημητριάδας (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 18: Χάλκινος καθρέπτης από την Άλο. Μουσείο Αλμυρού (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 19: Σπήλαιο. Χώρος λατρείας Διός Μειλχίου (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 20: Ψηφιδωτό δάπεδο του συγκροτήματος των Βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 21: Αρχαιολογικός χώρος Νέας Αγχιάλου. Κιονόκρανο (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

Εικόνα 22: Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Άποψη του Μουσείου (ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Μαγνησίας)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Χρήστος Τσούντας., 1908. «*Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*», Αθήναι, Σακελλάριος
- Stählin Fr., 1924. «*Das Hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der Hellenischen und Römischen Zeit*», Stuttgart 1924.
- Δημήτρης Ρ. Θεοχάρης, 1981. «*Νεολιθικός Πολιτισμός. Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Wijnen M., 1987 «*Building remains of the Early Neolithic Period at Sesklo*», Πρακτικά Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη. Βόλος 1987, Αθήνα
- Ιωάννης Ασλάνης, 1990. «*Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του Βορειοελλαδικού χώρου κατά την Χαλκολιθική περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου*», Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, 1993, «*Το Νεολιθικό Διμήνι*», Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, 1995, «*Αναλογίες*», Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Ελένη Ι. Κονταξή, 1996, «*Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*», Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης, Αρχείων κα Εκθεμάτων Βόλο (ΔΗ.Κ.Ι.) Βόλος 1996
- Reinders R. & Prummel W., 2003. «*Housing in New Halos. A Hellenistic town in Thessaly*», Greece, Lisse/Abington/Exton/Tokyo
- Μαρία Κούρση, 2007. «*Ελληνική Ιστορία. Προϊστορικού και Αρχαϊκοί Χρόνοι*», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Γεώργιος Στάινχαουερ, 2009. «*Ιστορική Γεωγραφία του Αρχαίου Κόσμου Ελλάδα – Ρώμη*», Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα.
- Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη 2010 «*Το Διμήνι στη Μέση Εποχή Χαλκού*», στο Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Μεσοελλαδικά, Αθήνα 8-12 Μαρτίου 2006, Αθήνα 2010

- Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη, 2010 «*Το Αρχαίο Θέατρο των Φθιώτιδων Θηβών*», Αρχαία Θέατρα Θεσσαλίας. Πρακτικά Ημερίδας, Βόλος, 27.4.2009, Βόλος (Α.Ι.Θ.Σ., ΔΗ.Κ.Ι, «Διάζωμα»)
- Haagsma M.J., 2010. «*Domestic Economy and Social Organization in New Halos*», Groningen 2010
- Αδαμάντιος Σαμψών, 2014. «*Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσογείου*», Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Γεώργιος Βαβουρανάκης, 2015. «*Εικόνα και Αρχαιολογία. Η περίπτωση της Προϊστορικής Αρχιτεκτονικής, Μέρος Α΄*», Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Ζωγράφου.
- Στρατής Παπαδόπουλος, 2016. «*Οικιστική Οργάνωση στην Προϊστορική Ελλάδα*», Εκδόσεις Αθανασίου Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη.

Δικτυογραφία

- <http://efamagvolos.culture.gr/>
- <http://odysseus.culture.gr/>
- <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
- <http://atlasthessalias.culture.gr/>